

ISTORISKO-PRAVNI ZBORNİK

God. I. (1949), svezak 1. i 2., organ Opšteg seminara za istoriju države i prava u Sarajevu.

Pravni fakultet u Sarajevu izdao je 1949. dva sveska »Istorisko-pravnog zbornika« kao organa svog općeg seminara za historiju države i prava. Zbornik uređuje redakcioni odbor od četiri člana, među kojima je odgovorni urednik prof. dr. Miloš Bajić. Zbornik postavlja kao glavni svoj zadatak »istraživanja društveno-političke i pravne istorije Bosne i Hercegovine«, ali se, razumljivo, ne ograničava samo na to, jer je historija Bosne i Hercegovine povezana s historijom svih naših naroda kao i s općim svjetsko-historijskim zbivanjima pojedinih epoha. Zato je okvir rada postavljen dosta široko.

Prva dva sveska Zbornika donose niz samostalnih većih rasprava i manjih priloga, zatim korisnu rubriku »Materijali i dokumenti« te niz kritika, prikaza i bibliografskih podataka. U ovom prikazu opširnije ćemo se osvrnuti na one priloge, koji su od općenitijeg značaja i važnosti za historičare.

Prvi svezak donosi na prvome mjestu raspravu prof. Ferde Čulinovića *Izgradnja novog jugoslavenskog sudstva u tečaju oslobodilačkog rata (prilog sakupljanju grade za historiju Narodne vlasti u Jugoslaviji)*. Autor, koji je već 1946. objavio samostalnu knjigu o »Pravosuđu u Jugoslaviji«, pruža u gornjem članku historijat izgradnje sudstva u Narodno-oslobodilačkom ratu. Autor se stvarno ograničava na prikaz razvitka pravosuđa na oslobođenom teritoriju Hrvatske. Autor naime drži, da se odatle »može zaključiti o sličnom procesu razvitka pravosuđa i u drugim narodnim republikama u toku prošlog rata«. To je autorovo stanovište utoliko ispravno, što se razvitak pravosuđa razvijao tokom oslobodilačkog rata prema jedinstvenim direktivama KPJ preko centralnih organa Narodnooslobodilačkog pokreta, — ali svugdje ipak prema stvarnim prilikama i specifičnim uslovima. Tako je na pr. dr. Makso Šnuderl (u Arhivu 1948., br. 1., str. 120—125., br. 4., str. 581—587.; 1949., br. 4., str. 677. i 682—685.) pokazao specifični razvoj krivičnog sudstva odnosno sudskog prava po Osvobodilnoj fronti u Sloveniji, koji se — kako kaže dr. Šnuderl — nije »oslanjao na rezultate i iskustva stečena na tom području u oslobođenoj Hrvatskoj«.

Profesor beogradskog Pravnog fakulteta Sreten V. Vukosavljević piše opsežnu studiju *O zemljišnoj svojini na selu*. Autor se bavi postankom i uređenjem kolektivnog te zatim privatnog zemljišnog vlasništva prema narodnom pravnom shvaćanju. Potanko obraduje dva oblika kolektivnog vlasništva: seline i planine, kojima u Hrvatskoj odgovaraju zemljišne zajednice i imovne općine, odnosno u Crnoj Gori komune. Seline i planine obuhvaćaju šume i pašnjake iz općenarodnog zemljišnog fonda. Okupacijom (»zahvatinama«) i diobom selina i planina, njihovim krčenjem i pretvaranjem u obradivu zemlju — dakle putem ličnog rada — stvara se iz tog zajedničkog zemljišnog fonda postepeno privatno vlasništvo, privatna baština. Autor poznaje narodni život i običaje te daje dobra zapažanja o sukobu narodnog pravnog shvaćanja i građanskog zakonodavstva i administracije, o sukobu razvojne dinamike zemljišnih vlasničkih odnosa i neumjesnih pokušaja njihova statičkog reguliranja po građanskom zakonodavstvu, koje nije vodilo računa o eko-

nomskim i socijalnim potrebama i životu sela. Radnja pruža pravicima mnogo socioloških, etnografskih i ekonomskih podataka za rješavanje pitanja postanka današnjeg zemljišnog vlasništva kod nas te uloge prisvajanja u tom procesu.

U raspravi *Vlasteoske povelje bosanskih vladara* Aleksandar Solovjev daje prije svega korisnu orijentaciju o sačuvanoj dokumentarnoj građi za historiju srednjovjekovne Bosne. Među malobrojnim bosanskim i humskim srednjovjekovnim ispravama u većera su se broju sačuvale jedino povelje bošanskih vladara vlasteli, no i ove su se sačuvale izvan teritorija Bosne i Hercegovine, jer su povelje na samom tom teritoriju pod turskom invazijom propale. Autor navodi točan popis sačuvanih autentičnih vlasteoskih isprava XIV. i XV. st. (među autentične ubraja i dvije Mrnavićeve, pod br. 17. i 26., jer smatra, da je Mrnavić u originalnim poveljama izmijenio samo ime) s naznakom njihova nalazišta i svih dosadašnjih izdanja. Pored 52 vlasteoske pisac razliki upoređivanja navodi i 2 baštinske povelje katoličkoj crkvi te 13 povelja, kojima se Dubrovniku potvrđuje baštinsko pravo na ustupljene i prodane teritorije na Pelješcu, u Primorju i u Konavlima. — Zatim pisac provodi analizu vlasteoskih isprava prema diplomatskim kriterijima, služeći se primjerom studija St. Stanojevića o srpskoj diplomaciji, no on ističe znatne razlike i oštro razgraničuje bosanske i humske vlasteoske povelje od međunarodno-pravnih povelja, izdanih strancima. Pri diplomatskoj obradi povelja ističe i mnoge momente, koji pružaju uvid u unutrašnje uređenje i socijalne odnose srednjovjekovne Bosne. Tako autor jednu neobičnu invokaciju svodi na utjecaj bogomilskih formula, a tom istom utjecaju pripisuje i izbjegavanje krsta (simboličke invokacije), zatim kult sv. Grgura u intitulacijama kao i oskudnost arenga. Tek od proglašenja kraljevstva opazaju se stanoviti utjecaji i sličnosti sa srpskim carskim poveljama. Pri analizi naracija vlasteoskih povelja vidi se, da je glavnim razlogom tih feudalnih darovnica bila vojna služba, ali i različite druge usluge feudalaca svome sizerenu. U dispozicijama bosanskih povelja nema — za razliku od raških povelja — nikakvih podataka o položaju seljaka, niti uopće ekonomskih podataka, već samo podataka o odnosima vladara, vlastele i bosanske crkve. Te se povelje dijele na darovne, kojima vladar ili feudalac-sizeren poklanja ili potvrđuje svojim vazalima stanovita imanja, i na »vjerovne«, gdje im daje svečano obećanje, da im ne će baštine oduzeti. Za razliku od raških i ugarsko-hrvatskih povelja granice darovanih posjeda opisuju se sasvim ukratko, jer »su župe i sela u Bosni imala od starine utvrđene granice«. Tek u kasnijim poveljama Dubrovniku javljaju se dugačke formule s detaljnim opisivanjem granica i pertinencija. Bosanskim vlasteoskim poveljama nepoznata je bizantska »pronija«. Darovana dobra zovu se »plemenita zemlja, plemenština«, a tek rjeđe (prema Dubrovniku) prodire i srpski izraz »baština«. Tipičnu oznaku zapadnog feudalizma — obostranu »vjeru« — nalazi autor i u Bosni; odatle potječu »vjerovne« povelje, kojima sizereni obećavaju vjernost svojim vazalima. O nevjeri vazala, koja dovodi do oduzimanja baštine samo krivcu osobno, ne odlučuje sam vladar (kao kod raških povelja), nego staleški sud, i to sud vlastele ili bosanske crkve ili mješoviti sud vlastele i crkve. U bosanskim vladarskim ispravama često se spominju svjedoci iz kruga istaknute vlastele, t. zv. »ručnici« ili »rotnici«, koji čine neku vrstu dvorskog savjeta, ponajčešće njih 12 na broju i još dva pristava, od kojih je jedan »pristav od dvora«, a drugi »pristav od vladanija« ili »od svojte«. Iz ovih činjenica kao i zbog izbjegavanja materijalnih sankcija za povrede povelja zaključuje autor na jak utjecaj i značaj feudalnog staleža koji je »protivustavljen« vladaru. Iz zaključnih

razmatranja o pisarima povelja, njihovu datiranju i potpisivanju u vezi sa svime ranije navedenim zaključuje pisac, da »vlasteoske povelje imaju uopšte konzervativniji oblik i sadržaj nego povelje izdate Dubrovniku... bosanska vlastela i tesno povezana za nju, bosanska crkva' ljubomorno čuvaju starinske forme i odnose, korisne za feudalnu klasu«.

U članku *O baštinskom sistemu u srednjovjekovnoj Bosni* dr. Vojislav Spaić — nakon općenitih napomena o pravu vlasništva u feudalnom društvu (uglavnom prema Venodiktovu) — opisuje dvije osnovne vrste zemljišnog vlasništva u feudalnoj Bosni: »nezavisnu vlasteosku baštinu, koja je nad sobom imala samo kralja, i zavisnu, seljačku baštinu, koja je bila dio nezavisne baštine«. Pisac govori o značenju riječi »plemenština« i »baština«. Uz nekoliko napomena o kolektivnom i individualnom vlasništvu ističe ukratko neke razlike baštine odnosno plemenštine prema zapadno-evropskom feudu i bizantskoj proniji te razlike bosanskih kmetovskih seljačkih baština prema slobodnim seljačkim baštinama u Srbiji; govori kratko o položaju žena u Bosni te završava zaključkom o očuvanju porodičnog kolektiva u Bosni. — Razumljivo je, da se kraj tako opsežne problematike na tako malenom prostoru (svega 9 stranica) radi zapravo o skici, gdje su mnoga pitanja kratko dodirnuti: tako na pr. odnos baštine i plemenštine prema zapadno-evropskom feudu (112), razlika između rodovskog i feudalnog plemstva (111). Ako se bosanski baštinski sistem ima usporediti sa srpskim baštinskim sistemom, trebalo je o potonjem kazati možda nešto više od onoga, što stoji u op. 13. i na str. 113., tim prije, što se pored Jirečka, kojega autor citira, tim pitanjem mnogo bavio Stojan Novaković, a i dr. Branislav Nedeljković. Autorova generalizirajuća tvrdnja, da su u srednjovjekovnoj Bosni i žene mogle biti subjektom imovinskih prava te da su »mogle da budu vlasnici i nepokretnog imanja« (115), ostavlja stanovite sumnje, jer se u tri primjera, koje on navodi, radi o jednoj ženi hrvatskih Nelipića, zatim o jednoj Nemanjićki i o jednoj članici bosanske dimastije, — dakle o krajnjim vrhovima feudalne klase, koji tvore možda izuzetak, a ne generalno pravilo. Pitanje kmetovskih dažbina, odnosno vlastelinskih poraza (114) zahtijevalo bi barem neku dokumentaciju po izvorima. Autor, koji zacijelo raspoložo dobrim poznavanjem izvorne građe, mogao bi iscrpnijim monografijama osvijetliti u svom članku postavljene probleme.

U raspravi *Hilandarac Kalinik, srpski diplomata XIV veka* nastavlja dr. Vladimír Mošin svoja ranija istraživanja o ulozi, koju su u srpsko-bizantskim odnosima XIV. st. imali hilendarski kaluderi kao neka vrsta diplomatskih agenata srpskih kraljeva na bizantskom dvoru (usp. Mošin, *Žitie starca Isaii, igumena Russkogo monastirja na Atone*, Sbornik Russkogo Arheolog. Obšč. v Jugoslavij III, 1940., 125. i sl., te V. Mošin i M. Purković, *Hilandarski igumani Srednjeg veka*, Skoplje 1940.). Ova radnja sadržava biografsku studiju o hilendarskom jeromonahu Kaliniku, porijeklom Srbiniu, koji je imao važnog udjela u političkom životu Srbije u prvoj četvrtini XIV. st., vršeći značajne diplomatske misije između kralja Milutina i bizantskog dvora u doba cara Andronika II. i njegovih sukoba sa suvladarom i unukom mu Andronikom III., kao i misije gledom na rodbinske veze kralja Milutina i bizantskog dvora po Milutinovoj ženi Simonidi, kojoj je — prema autorovu mišljenju — Kalinik bio duhovnikom. Kalinikova biografija daje ujedno važan doprinos historiji srpskog monaštva na Svetoj gori. O jeromonahu Kaliniku znalo se donekadna samo po jednoj Kantakuzenovoj bilješci o Kalinikovoj misiji u Bizantu krajem 1320. ili početkom 1321., prema kojoj bi izgledalo, da su Kalinik i kralj Milutin

stajali na strani zavjerenika Andronika III. protiv njegova djeda. No detaljnom analizom brojnih hilendarskih grčkih akata s carskim hrisovuljama i prostagmama hilendarskom i kamenikejskom manastiru, koje su većim dijelom izdane kao nagrada za Kalinikove usluge bizantskom dvoru, pisac je stavio u pravo svijetlo mnoge detalje toga isječka srpsko-bizantskih odnosa iz 1317.—1321. Pisac je ujedno podvukao i niz važnih podataka za društvene i ekonomske prilike bizantske države, »koja je u to doba proživljavala proces duboke i nagle feudalizacije«, o čemu svjedoče brojne carske darovnice, kojima se gomilaju zemljoposjedi u rukama duhovnih i svjetovnih feudalaca i koje (naročito t. zv. »praktici«) pružaju sliku života tadašnjeg zavisnog zemljoradničkog stanovništva. Savjesnim i znalčkim pronučavanjem izvorne građe pisac je u svojoj maloj radnji iznio mnogo materijala za taj kratki historijski isječak.

U rubrici »Prilozi« objavljen je članak pok. Jaše M. Prodanovića *Jedan nacrt ustava Srbije iz 1887 godine*, kojim pisac dopunjuje svoje poznato djelo »Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji« (Beograd 1936.), jer mu je pri pisanju toga djela navedeni nacrt nedostajao. Pisac uspoređuje taj, t. zv. Radovićev, nacrt liberalno-radikalne koalicione vlade iz 1887. s novim ustavom, koji je nakon pada te vlade bio izglasan po Velikoj narodnoj skupštini 22. XII. 1888.

Dr. Mil. S. Filipović opisuje *Veliki plug* ili t. zv. rad »u slogu« kao osobit oblik poljoprivredne kooperacije za duboko ljetno oranje, koji je postojao na Kosovu do 1935.

Rastislav Marić objašnjava u članku *Kamen o vratu* narodni običaj dolaženja »na žalbu u sud« s obješenim kamenom o vratu, koji je običaj bio zabranjen i kažnjiv po crnogorskom Zakoniku kneza Đanila 1855. O tumačenju tog običaja vodila se u svoje vrijeme živa polemika, te se većinom mislilo, da se radi o lokalnom narodnom običaju. Autor misli, da je svrha kamena o vratu bila, »da svojom magičnom moći izdejsvuje presudu povoljnu po onoga koji ga tako nosi«, a to vjerovanje u magičnu moć kamena da je porijeklom iz Babilonije, odakle je do evropskih naroda došlo preko Grka i Rimljana.

U članku *Postupak s dužnicima u Dubrovniku* iznosi Hamdija Kapidžić jedan konkretni slučaj ovrhe nad dužnikom iz XVIII. st. prema poznatim dubrovačkim propisima o ovršnom zatvoru, gdje vjerovnik ima uzdržavati dužnika u zatvoru. U opisanom slučaju postupa Republika s naročitim obzirom, jer se radi o vjerovniku iz Sarajeva, zbog čega dolazi i do intervencije bosanskog vezira.

U rubrici »Materijali i dokumenti« objavljuje dr. Gregor Čremošnik *Izvore za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka*. Svoje ranije izdanje »Kancelariskih i notarskih spisa 1278—1301« (Beograd 1932.) dopunjuje ovdje robovskim i servicijalnim ugovorima iz dubrovačkih notarskih imbrevijatura za g. 1310. (*Diversa notariae I.*). Uspoređujući odnos robovskih i servicijalnih ugovora od 1280—1313. (ukoliko ima podataka za pojedine godine), autor dolazi do potvrde Jircčkove konstatacije, da »se broj robova u dalmatinskim gradovima, tokom XIII veka, sve više smanjuje i iščezava prema ličnoj posluzi koja se, na osnovu ugovora, uzima u službu«. Nagli pad roblja i isto tako nagli porast broja posluge opaža se naročito od 1300. No pisac ujedno utvrđuje, da ta promjena ne znači i promjenu prilika u korist najnižih iskorištavanih klasa feudalnog poretka. »Ta promjena je bila više formalna... Bivša servitus ne razlikuje se mnogo od sadašnjeg servitiuma«. Formalna lična sloboda plaćena je naime materijalnim pri-

kraćivanjem, što dokazuju strahovito niske cijene za poslugu, pa i onu doživotnu, koje su i niže od cijene robova. Osim toga se i »carta servitii« mogla preprodavati, te su bezdušni posrednici (kao na pr. Franciscus Manganus iz Bara, koji je samo 1310. sklopio 16 servicijalnih i 2 ropska ugovora) ugovorom obvezanu poslugu odmah dalje preprodavali uz zaradu od 150—750%. Pisac na ovom materijalu pokazuje, kako se »uporno održava stari sadržaj u novim oblicima, kako su novi servicijalni odnosi u svojoj bitnosti bar u prvo doba slični starim odnosima ropstva«. Metodološki je ova autorova konstatacija važna, jer bi imala pokazati, da novi naziv nekog instituta ne mora odmah značiti i radikalnu promjenu sadržaja. Odatle logički slijedi i daljnja konstatacija, da nas sam naziv nekog instituta (na pr. naziv »servus« u srednjevjekovnim ispravama) ne smije zavesti na određivanje njegova sadržaja. — Iz objelodanjenog materijala vidi se krajnje izrabljivanje robova i posluge, pogotovu one iz Bosne i Zahumlja (de Bossena, de Tribina, de Neuessina i t. d.), koja je većinom bila upućena za tuđinu. Ali držimo, da iz tih dokumenata proizlazi i to, da je položaj gradske posluge ipak nešto povoljniji, jer ona, štaviše, umije steći i stanovit imetak (valjda i nasljeđivanjem od svojih gospodara), kako to na pr. slijedi iz ugovora pod br. 8. i 104., gdje bivša posluga donosi svome mužu znatan miraz, odnosno dapače kupuje i daruje nekretnine.

U rubrici »Kritika — prikazi — bibliografija« donosi dr. Miloš Bajić opširan stručni prikaz i recenziju knjige zagrebačkih profesora B. Eisnera i M. Horvata »Rimsko pravo«, Zagreb 1948., a dr. Vojislav Spaić prikazuje knjigu sovjetskog pravnika A. V. Venediktova »Gosudarstvennaja socialističeskaja sobstvennost«, Moskva-Lenjingrad 1948. Drag. Janković prikazuje kritiku rada Istoriskog instituta Akademije nauka SSSR, o kojoj je izviješteno u Voprosyama istorii br. 11, 1948. D. V. Dimitrijević referira o radovima dra. Maksa Šnuderla, koji obrađuju razvoj krivičnog i sudskog prava za vrijeme Narodno-oslobodilačke borbe u Sloveniji (Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1948., br. 1. i 4), kao i o raspravi Dušana Brkića »Narodno sudsivo u Hrvatskoj«, Arhiv 1945. (a ne 1946. kako je pogrešno navedeno u prikazu) br. 6—7—8. U istoj rubrici prikazan je »Slavjanski sbornik« 1947., »Vizantijski sbornik« 1945., zatim knjiga D. S. Lihačeva »Nacionalnoe samosoznanie drevnei Rusi« (M.-L. 1945) kao i I. svezak (1948) poznatijeg »Czasopisma historyczno-prawnog« te na kraju časopis peštanskog Instituta za Istočnu Evropu »Revue d'histoire comparée« VII, No 1-2., Paris 1948.

Drugi svezak donosi na prvome mjestu raspravu dra. Georgija Ostrogorskog *Vizantiske katastarske knjige*, koja je ustvari nešto skraćeni prijevod njegove već objavljene radnje »Vizantiskie piscovic knjigi« u Byzantinoslavica IX-2, Prag 1948., str. 203—306. Autor prikazuje u uvodu važnost t. zv. »praktika«, t. j. bizantskih katastarskih knjiga, koje sadržavaju opise baština, podjeljivanih manastirima i ostalim bizantskim feudalcima. One su važne za istraživanje bizantskih ekonomskih i socijalnih prilika, a naročito agrarnog uređenja, jer su u njima često navedene sve stavke prihoda od dotičnog posjeda, t. j. s jedne strane popis seljačkih kmetovskih kuća i porodičnih članova, njihova imetka, kućnog danka i drugih obveza, a s druge strane zemljišta, koja se nalaze u neposrednom posjedu feudalca i njegovih prihoda. Kao što agrarno uređenje Bizantije, tako su i bizantske katastarske knjige izučavali prije gotovo isključivo ruski učenjaci, među prvima F. I. Uspenski, koji je izdao i prvo izdanje sačuvanoga slavenskog (zapravo srpskog) prijevoda iz grčkog jezika) praktika Hilandarskog manastira iz 1300. Autor opisuje dosadašnje

stanje oko izdavanja katastarskih knjiga kao i povelja svetogorskih manastira, koje sadržavaju niz dotad nepoznatih praktika. Ističe manjkavost radova P. V. Bezobrazova (i kod nas Lj. Stojanovića) te »krupan korak napred« u radovima našeg bizantologa V. A. Mošina na izučavanju Hilendarskog praktika i Zografskih katastarskih knjiga. Autor postavlja sebi zadatak, »da se pruži opšta uporedna analiza svih dosada objavljenih vizantijskih katastarskih knjiga, kako već proučenih, tako isto i onih koje još nisu iskorišćene« (5).

Od praktika, koje autor obrađuje, prvi potječe iz 1073. (opis imanja feudalca Andronika Duke kod Mileta — t. zv. Patnoska katastarska knjiga), a svi ostali (katastarske knjige Ksenofonskog, Zografskog, Hilendarskog, Esfigmenskog i Menikejskog manastira, zatim posjeda manastira Lavre na Lemnosu i Ilalkidici te sela pronijara Mihajla Monomaha i još nekih) potječu većinom iz kraja XIII. i početka XIV. st., t. j. iz doba Andronika II. (1282—1328), »kada je za vizantijske manastire, a naročito za svetogorske, nastalo doba obnavljanja i brzog bogaćenja posle opadanja za vreme latinske vladavine i pokušaja da se provede unija za vreme cara Mihajla VIII« (6). Svi poznati praktici osim dvaju (t. j. Andronika Duke i pronijara Mihajla Monomaha) odnose se na manastirska imanja, i to većinom na svetogorske manastire. Svi su prema tome vremenski i geografski dosta ograničeni.

Poslije tog uođa autor postavlja najprije pitanje karaktera bizantskih katastarskih knjiga. »Sa kakvim su one ciljem sastavljene i kome su namenjeni u njima označeni dohoci?« (7) Kritikujući više ili manje sva mišljenja dosadašnjih istraživača (Uspenski, Bezobrazov, Pančenko, Mošin), prema kojima su svi seljaci, ili bar dio njih, plaćali poreze državi ili državi i feudalcu, autor odgovara na to pitanje tvrdnjom, da je svrha katastarske knjige, »da se utvrde sva imovna prava, a pre svega svi prihodi onog fizičkog ili pravnog lica za koje se ona sastavlja i kome se izdaje« (10). Prema tome, svi u praktiku navedeni prihodi i sve porezne obveze »po pravilu su išle u korist feudalca« (11). »Ako se bilo koja stavka prihoda ustupala samo dokimnično, to bi bilo odmah tu i naznačeno« (10). Ali takve rezerve su bile rijetke. Do tih zaključaka dolazi autor na osnovi opće karakteristike feudalnog gospodarstva, gdje je posjedovanje povezano s imunitivnim pravima, t. j. država odustaje od svojih prava u korist zemljoposjednika. Feudalni prihodi stvaraju se i povećavaju ne samo, i ne toliko, prijenosom posjeda, koliko ustupanjem fiskalnih prava na tim posjedima od države feudalcu. Autor potkrepljuje ove zaključke dokazima i citatima iz sačuvanih katastarskih knjiga i hrisovulja o darivanju nasljednih baština (11—13). Autorovo mišljenje o tom pitanju olakšava i omogućuje rješavanje i mnogih drugih spornih pitanja o karakteru i vrstama poreza i danaka. Ali budući da su praktici pravljani od katastarskih komesara i prilikom generalnih katastarskih revizija, i to o svim posjedima u dotičnoj oblasti, te je tom prilikom država zadržala jedan primjerak za sebe, a drugi izdavala posjedniku, ne čini nam se razjašnjenim, zašto je to država radila, ako podjeljenjem potpunog imuniteta nije imala više nikakvih interesa na porezima s dotičnog posjeda.

Autor zatim na temelju brojnih podataka, prikazanih i tabelarno, daje opću sliku ekonomskih odnosa i prihoda s feudalnih posjeda (14—19). Prikazuje odnos seljačke zemlje, koju su obrađivali kmetovi-parici, i spahijske zemlje, koja se izdavala u zakup samim feudalčevim seljacima ili se obrađivala po kmetovima, a ponekad i po najamnim radnicima. Autor konstatira, da robovima nema više traga u bizantskim selima niti prakticima XIII. i XIV. st. On se pri tom nije osvrnuo

na pitanja, koja je postavio Mošin, da li je robove uopće trebalo unositi u praktik i nisu li oni možda obrađivali nepodijeljenu zemlju — slično kao što i Dušanov zakonik razlikuje merophe i »otroke«, koji su također mogli raditi na takvoj zemlji. Mošin citira i jednu povelju Andronika II. iz 1327., dakle iz XIV. st., u kojoj se — s obzirom na Kamenikejski manastir sv. Nikole — odlučuje, da se porez žitnine *παραλίχ* treba da plaća od strane paričkih zevgara, dok su ropski zevgari manastira oslobođeni od plaćanja ovog danka. S tim je u vezi i pitanje pravnog kategoriziranja parika, kojim pitanjem se također bavio Mošin u radaji *Δουλικόν Ζευγάριον* (u *Annales de l'institut Kondakov X*, 1938., str. 113—132.).

Autor zatim pokazuje, da je površina spahijske nepodijeljene zemlje bila 5 do 10 puta veća od seljačkih parcela (stasa), ali su ove potonje bile zbog plaćanja visokog poreza od domaćinstva za feudalca daleko rentabilnije. Autor pruža već na ovom mjestu, prema podacima katastarskih knjiga, općenitu sliku kmetskih sela i domaćinstava. »Osnovna imovina seljačke porodice je njena oranica i vinograd, a također tegleća i priplodna stoka. Taj imetak i služi kao osnovica za razrez poreza« (18).

U daljnjem odsjeku (19—24) autor na temelju podataka Patmoske katastarske knjige iz 1073. potanko analizira značenje različitih vrsta poreza, sadržanih u osnovnom porezu seljačkih domaćinstava. Na odnosu između površine zemlje i tegleće stoke osniva se poznata bizantska klasifikacija parika na zevgaratne (s jednim parom volova i odgovarajućom normalnom zemljišnom parcelom) i voidatne (s jednim volom i polovičnom zemljišnom parcelom). Autor dokazuje, da su prema Patmoskoj katastarskoj knjizi zevgaratni (i dizevgaratni) seljaci plaćali *παραλίχ* i *καπικόν*, t. j. porez na zemlju i porez od kuće (od dima), već prema veličini zemlje, no minimalno jednu nomizmu. Protiv Bezobrazova dokazuje, da je dakle u osnovni porez domaćinstva ulazio i porez od zemlje, a zevgaratikij da nije bio porez od zemlje, već posebni mali dopunski danak. Aktimoni (koji nemaju uopće vola) i voidatni seljaci plaćali su samo porez od dima sa $\frac{1}{2}$ nomizme, ali za stoku, koja kod njih nije bila upisivana u praktik, plaćali su ispašni porez, koji nije bio uračunat u porez domaćinstva. Za zevgaratne seljake, kod kojih je stoka upisana u njihovim rubrikama, drži autor, da je ispašni porez uračunat u porez na domaćinstva. Autor nadalje nastoji objasniti prividno protuslovlje između visine zakupnine spahijske zemlje po Patmoskoj katastarskoj knjizi, prema kojoj zakupnina iznosi 1 numizmu od 10 modija, te ukupnih prihoda posjeda Andronika Duke od 307 numizma za preko 7500 modija zemlje, kao i protuslovlje između zakupnine po Patmoskoj knjizi i zakupnine prema kasnijim praktikama XIII. i XIV. st., gdje ona iznosi prosječno 1 perper (bivša numizma) za 50 modija. Autor naime kaže, da se zakupnina Patmoske katastarske knjige odnosi samo na obradive oranice, a po kasnijim praktikama odnosi se ona na sve spahijske zemlje, uključivši šume, livade i neobrađeno brdovito tlo. Pomoću ove tvrdnje kao i pomoću svojeg zaključka, da su i seljački porezi od domaćinstva pripadali spahiji (a ne državi), autor objašnjava prividnu griješku u konačnom zbroju Dukinih prihoda prema Patmoskom praktiku, a koja je griješka zadavala mnogo poteškoća ranijim istraživačima.

Za razliku od podataka Patmoske katastarske knjige, kasniji praktici iz XIII. i XIV. st. ne poznaju više podjele seljaka na zevgaratne i voidatne, premda pojam zevgara i zevgarije nije sasvim izgubio značenje kao ekonomska i fiskalna jedinica. Autor se odriče mišljenja, »koje se ukorenilo u nauci od doba Uspenskog. a

prema kojem je pojam zevgara kao ekonomske i fiskalne jedinice tobože služio kao osnov za čitav vizantiski agrarno-fiskalni sistem i bio njegov stalni i neophodni element. Većina prakatika uopće ne klasificira kmetove, nego samo izdvaja bezomljaše-elevtere. U kasnijim prakticima nema više onih podataka Patmoskog praktika o vrstama poreza, od kojih se sastojao osnovni porez domaćinstva, koji se sada u rubrikama pojedinih domaćinstava označuje pojmom *τέλος*, a u konačnom zbroju terminom *οἰκοῦμενον*. Tek se iz praktika manastira Lavre od 1420. vidi, da su parici plaćali i porez od glave (*κεφαλαιότικον*). Ujedno se iz nekih praktika vidi, da je feudalac zbir seljačkih domaćinskih poreza imao ubirati godišnje u dva obroka: u septembru i u martu (24—26).

U daljnjem odsjeku autor na temelju statističkih podataka iz slavenskog Hilendarskog praktika opisuje imovno stanje pojedinih sela s ukupno 127 porodica, koja su u cijelosti ili djelomično pripadala srpskom svetogorskom manastiru. Pored bogatih sela i seljaka (na pr. selo Gradac), gdje pojedinci imaju i do 100 (jedan dapače 125) modija zemlje s brojnom stokom te plaćaju godišnje do 5 perpera poreza od domaćinstva, postoje i siromašne obitelji i sela bez zemlje ili stoke s porezom do $\frac{1}{3}$ perpera (26—30). Ove podatke autor uspoređuje i dopunjuje podrobnim podacima o imovnom stanju seljaka iz ostalih katastarskih knjiga: sela Mamicone, Evnuha i Lipschorije te manastira Lavre. U katastarskoj knjizi Lavre iz 1319., za razliku od hilendarskih katastarskih knjiga, postoji kraj nekoliko imućnih gazdinstava ogromna većina većina potpuno siromašnih seljaka (doseljenih elevtera), ali su i oni plaćali porez (30—34). Autor zatim obrađuje tri katastarske knjige posjeda bugarskog Zografskog svetogorskog manastira iz g. 1294., 1300. i 1320. (str. 34—39). Statističkim podacima pokazuje porast posjeda i broja manastirskih parika te prati imovinsko napredovanje, odnosno nazadovanje, pa i potpuno iščezavanje pojedinih porodica. Zbog konstatiranih velikih promjena u imovini parika dotiče se važnog pitanja, da li su parici uživali neograničenu slobodu raspolaganja svojim imetkom, koje pitanje povodom analize Zografskih praktika postavlja Mošin (»Zografske praktike«, Sbornik v pamet na prof. Petr Nikov, Sofija 1939., str. 291—300.). Imovina parika mogla se doduše naslijeđivati i davati u miraz, pa čak i u prodavati, ali — po mišljenju autora — prodaja stranom licu van granica sela mogla se vršiti samo dozvolom feudalca. »Lična sloboda parika bila je de facto ograničena porezom zavisnošću i drugim obavezama prema feudalcu, i ta moćna veza ograničavala je slobodno raspolaganje imetkom«.

Autor se kod Zografskih praktika bavi i važnim pitanjem o pokretnosti i pravu prijelaza seoskog stanovništva od jednog posjednika k drugome, t. j. pitanjem o vezi vanju parika za zemlju. Mošin je naime također konstatirao nagli porast i veliku pokretljivost parika prema Zografskim prakticima te je kazao, »da ti podaci, iako nepotpuni, zahtijevaju da se najvećom ozbiljnošću odnosimo prema zaključcima, koji iz njih proizlaze, a koji stavljaju u veliko pitanje ustaljene nazore na oblik i karakter vezanosti parika na zemlju« (o. c., str. 300). Prof. Ostrogorski odbija te sumnje o vezanju parika za zemlju, što je dokazao, da se druga Zografska knjiga (br. 15.) ima datirati u g. 1300., a ne — kako je to tada mislio Mošin — u g. 1315. (utvrđivanjem datiranja katastarskih knjiga bavio se naime autor u jednom poglavlju rasprave »Vizantiske piscovje knjige«, a do jednakog datiranja je došao i Paul Lemerle u svom radu »Philippe et la Macédoine orientale«, Paris 1945., str. 228). Zbog toga za velike promjene u broju parika do g. 1320. preostaje 20, a ne samo 5 godina.

(Trebalo primijetiti, da je dr. Mošin u Spomeniku SAN XCI, Beograd 1939., str. 198, naveo mogućnost datiranja druge Zografske knjige u razdoblje od 1300. do 1318., ali je uzeo kao najvjerojatniju g. 1315.). I autor, dakako, uočava tu veliku pokretljivost parika, ali zaključuje, da »pravo« slobodnog prijelaza nije postojalo, pa su parici prelazili faktički, t. j. naprosto bježali, pri čem su krupniji feudalski često primamljivali seljake slabijih feudalaca u međusobnoj borbi za radnu snagu. Mislimo, da pri rješavanju toga pitanja treba uvažiti i činjenicu, da su veliki feudalski mogli imati više interesa za slobodno kretanje seljaka, a slabiji feudalski za njihovu vezanost, jer su veliki posjedi u potražnji za radnom snagom mogli seljacima pružati povoljnije uvjete od malih posjednika. Poznato je, da je kod rimskog kolonata vrijedio pravni princip vezanosti kolona za zemlju. »Zemljoradnički zakoni« doduše napušta potpuno taj princip vezanosti seljaka za zemlju, no ubrzo poslije toga seljačka sloboda kretanja opet se ograničuje, a kod toga je — barem ispočetka — bilo važno i pitanje trajanja vremena naseljenja (ispočetka se seljak nije smio odseliti, a niti ga je zemljoposjednik smio otjerati, ako je protekao već zastarni rok od 30 godina). Odatle se razvilo pravno shvaćanje o doživotnoj vezanosti vlastelinskih seljaka za zemlju i zabrani scobe, koje je shvaćanje baš za vrijeme, na koje se odnosi većina poznatih praktika, izraženo na pr. i u povelji Andronika II. iz 1319. gradu Janjini: *ὅτις δὲ βίηται πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον ἢ αὐτὸν ἢ τὸν πρῶτον αὐτοῦ προκόπον ἐπάγον* (cit. prema Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, 2. izd. — treće mi nije pri ruci, — Berlin 1877., str. 242, op. 848). No sama potreba uvrštavanja citirane zabrane u carsku povelju kao i faktične scobe seljaka pokazuju, da se navedeno pravno shvaćanje u to kasnofeudalno bizantsko doba nije više uvijek i u svim prilikama priznavalo. Stoga ovo važno pitanje, na kojem se razilaze autor i dr. Mošin, zahtijeva daljnje proučavanje. Autor završava ovaj zanimljiv odsjek istraživanjem razloga brzog porasta posjeda i kmetova Zografskog manastira. Pokloni manastirina, kaže on, smatrali su se u Bizantiji vjerskom dužnošću, a kod obdavanja čuvenih bugarskih i srpskih svetogorskih manastira djelovali su i politički razlozi (34—39).

Daljnji odsjek radnje (39—52) posvećen je pitanju »clevtera«, t. j. slobodnih doseljenika-bezemljaša, koji sačinjavahu najnižu i najbjeđniju kategoriju seljaštva u kasnobizantsko doba. Budući da je autor napisao o tom i poseban članak u Zborniku beogradskog filozofskog fakulteta, upućujemo na prikaz toga članka u vezi s navedenim Zbornikom. Proučavajući podatke katastarske knjige izdane pronijaru Mihajlu Monomahu 1333., (32—59), kojemu se dva dotad njegova pronijarska sela podijeljuju u baštinu, autor dolazi do zaključka, da su kmetovi pronijara bili manje opterećeni porezom (zbog obveze vršenja vojne službe pronijara i njegovih kmetova), a prilikom prijelaza takvog imanja u baštinu dotadašnjeg pronijara, nije se procjena poreza kmetova povišavala. Analogno je, s istih razloga, i procjena prihoda odnosno rente od nepodijeljene gospodarske zemlje kod pronijara bila privilegirana prema procjeni te rente kod manastirskih zemljišta. Međutim, autor donosi ove zaključke sa stanovitim rezervom, dokle god se oni osnivaju samo na tom jedinom izvoru.

U zanimljivom posljednjem odsjeku (59—68) autor ističe značajnu i karakterističnu osobinu bizantske feudalne ekonomike, što se zasnivala skoro isključivo na novčanoj bazi. Feudalna renta bila je uglavnom novčana renta, pogotovu na pronijarskim posjedima. Naturalna podavanja i obavezan rad (rabota) kmetova imali

su podređen i ograničen značaj. Podacima iz praktila autor pokazuje, kako su se izvorna naturalna podavanja, pa i rabote (na pr. obveza rava na zidanju gradova) pretvarale u periodička novčana podavanja; tako su se različite desetine pretvarale u dopunski porez, zvan zevgaratikij odnosno ofelija. No takva prevlast novčanih poreza, izazvana potrebama razvijene novčane privrede u Vizantiji, ipak nije označavala potpun nestanak dažbina u naturi i radnih obaveza ili nekakvo njihovo načelno ukidanje. Tako je kao karakteristična, zapravo jedina dažbina u naturi u XIII. i XIV. št. zadržan t. zv. kaniskion, t. j. uobičajena tri godišnja »poklonas« feudalcu o velikim svetkovinama. No i ta je obveza ponegdje (tako u prvoj Esfigmenskoj katastarskoj knjizi i u praktiku pronijara Monomaha) pretvorena u novac, ali autor smatra pogrešnim mišljenje dra. Mošina, da je kaniskij uvijek bio novčana dažbina. (U Spomeniku SAN XCI, str. 216, op. 70, Mošin, navodeći praktik XI. st. gdje je kaniskij određen u naturi, kaže, da prvi Esfigmenski praktik svjedoči naprotiv, da se u XIV. st. ovaj danak plaćao u novcu). Autor nadalje raspravlja o danu, zvanom »air« (aerikon), koji obuhvaća novčane globe, naplaćivane za različite delikte. No i aerikon je pretvoren u stalni porez, koji se udario na općine u određenim iznosima. Autor usvaja mišljenje Solovjeva, da je takvom izjednačenju sudskih novčanih kazni sa povremenim dažbinama pomagala »činjenica, da je pod uplivom slovenskog prava rimsko pravno načelo individualnog proganjanja zločinca počelo tokom vremena u Vizantiji da ustupa mesto načelu kolektivne odgovornosti opštine« (65). U imunitetskim poveljama država ustupa feudalcu i aerikon te time prenosi na nj i odgovarajuća sudska prava, ali je od imuniteta znala izuzimati i sebi pridržavati tri najvažnije sudske dažbine (a time i jurisdikciju): za ubijstvo, silovanje ili otmicu i nalaz blaga. Obavezna kmetska rabota za vlastelina imala je na bizantskim feudalnim posjedima također skromnu ulogu. Kao norma javlja se na manastirskim imanjima XIV. st. 12 dana u godini, t. j. jedan dan o mjesecu, a i to je podavanje na pronijarskim posjedima (a i u knjizi manastira Lavre iz 1420.) zamijenjeno novčanom dažbinom. Iz svega toga autor zaključuje, da »takva potpuna prevlast novčane rente najjače odlikuje ekonomsko uređenje feudalne Vizantije s njenom razvijenom novčanom privredom, od primitivnijeg, uglavnom naturalnog ekonomskog sistema drugih savremenih srednjevjekovnih država« (67). Primjera radi navodi visoke naturalne rabote srpskih meropaha srpskim pronijarima po Zakoniku cara Dušana (čl. 68.), te još više osnovne i dopunske rabote kmetova na srpskim baštinskim posjedima, kako to dokazuju srpske manastirske hrisovulje iz tog doba. — Autor završava svoj rad primjedbom, da bi se iz katastarskih knjiga mogli izvaditi i interesantni podaci za proučavanje etničkog sastava stanovništva onih krajeva, na koje se one odnose. »Pada u oči slovenski karakter mnogih lokalnih naziva, a isto tako i ličnih imena« (68).

Dr. Mil. S. Filipović piše o *Svojini voćaka po narodnim pravnim običajima*. Najviše osobno prikupljenom gradom, uglavnom iz krajeva južno od Save i Dunava, pisac pokazuje, kako po narodnom pravnom shvaćanju vlasništvo stabla ne mora pripadati vlasniku zemlje. Do vlasništva voćaka na tuđoj zemlji dolazi se sadnjem ili kalamljenjem divljake, prodavanjem i darovanjem, nasljeđivanjem i diobom (naročito kod diobe zadruga). Narodno pravno shvaćanje se u tom pogledu ne poklapa s pisanim građanskim zakonima osim kod stabala na međi. Ta je radnja od važnosti za pravne historičare, jer prikazuje stav narodnog shvaćanja prema rimskom načelu »superficies cedit solo«, koje je usvojeno u građanskim zakonima.

Dr. Vojislav Spaić donosi članak *Pravni režim u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka*. Autor prikazuje, kako se pod turskom upravom održalo narodno običajno pravo, koje je uređivalo porodične, bračne i nasljednopravne odnose među nemuslimanima, jer turska vlast nije mogla »da pripadnike kršćanskih religija podvrgne pod režim šerijatsko pravnih propisa, koji su bili u stvari vjerska pravila«. No ukoliko bi se nemuslimani obraćali na šerijatski sud, primjenjivalo se u tim stvarima i na njih šerijatsko pravo. Kao dokaz autor objavljuje nekoliko nasljednopravnih odluka šerijatskog suda u Sarajevu iz XVIII. i XIX. st. — U pogledu mirijskih zemljišta primjenjivali su se državni zakoni na sve podanike.

Miroslav Đorđević piše opsežnu raspravu *Pogledi Vuka Karadžića na nacionalno-oslobodilačku borbu srpskog naroda i stvaranje srpske države s osvrtno na razvoj srpske nacionalno-oslobodilačke misli u XVIII veku*. Autor iznosi bogatu dokumentaciju iz Vukovih historijskih spisa i daje im novu ocjenu, koja se bitno razlikuje od dosadašnjih ocjena buržoaskih pisaca. Ujedno kritikuje i ocjene, koje su buržoaski pisci dali o Vukovim pretečama, osnivačima srpske historiografije, Đorđu Brankoviću i Jovanu Rajiću. Buržoaski kritičari nisu primjećivali određenu liniju idejnosti u kulturnom stvaralaštvu XVIII. st., nego je taj vijek »ocrtan kao vek mešavine novoga i staroga, od slučaja do slučaja« (123). Autor pokazuje, da se ta određena linija može u tom razvoju utvrditi. Od Brankovića preko Rajića do Vuka »kulturno stvaralaštvo nije bilo ništa drugo do odražavanje izlaska srpskog naroda iz srednjeg veka i ulaska u novi vek. A taj prelaz vršio se kroz borbu, sve oštriju nacionalno-oslobodilačku borbu iza koje su sve jasnije počeli da se sagledaju ciljevi buržoasko-demokratskih revolucija.« Ta djela pokazuju »odražavanje sve oštrijih nacionalnih suprotnosti; a iza njih, sve jasnije ocrtavanje društveno-političkih programa, programa mlade buržoazije koja se javlja kao predvodnik u nacionalno-oslobodilačkoj borbi« (123). Tako je već pobuda i tendencija pisanja Đorđa Brankovića išla za tim »da Srbija, oslobođena od Turaka snagom naroda, ne treba da postane austrijska zemlja nego samostalna država srpskog naroda« (125). Kod Rajića se već nalaze i takvi društveno-politički pogledi, koji pokazuju, »kako je porast nacionalnog pokreta praćen sve izrazitijim društveno-političkim težnjama građanstva u razvoju«. Te se težnje građanstva razvijaju najprije u Vojvodini, a društveno-politički sukobi odražavaju se u nacionalnom pokretu i pitanjima izgrađivanja nacionalne kulture, »a najpre po pitanju stvaranja jedinstvenog književnog jezika« (130). »Vuk, koji je u tu borbu svom svojom snagom ušao... nije izrazio svoje poglede na oslobodilačku borbu naroda samo u istoriskim spisima i političkim beleškama, već i u svojoj borbi za narodni jezik« (132).

Autor zatim prikazuje, kako je borba protiv Turaka, najprije povezana uz Austriju, a zatim samostalna od Kočine krajine 1791., preko ustanaka 1804—1813. i 1815. dobila nacionalno-oslobodilačko obilježje i počela se ispunjavati društveno-revolucionarnom sadržinom (»izrastanjem seoske buržoazije, jačanjem trgovačkog prometa s Austrijom, ostvarenjem čvrstih veza sa Srbima preko Save i Dunava«), i kako se taj proces odražava i potiče Vukovim historijskim djelima (134—176). Vuk je »shvatao svoj rad na historiji kao sredstvo borbe, kao sredstvo kretanja istorije srpskog naroda napred« (145). Zato se njegovi spisi mogu ispravno ocijeniti samo u odnosu na tu borbu, koju Vuk prati, u njoj učestvuje, istražuje joj uzroke (u različitim suprotnostima) i razvoj, da bi mogao da pripomogne ostvarenju njenog — po Vukovim riječima — »pravog svršetka« (146). Srpski je ustanak od svog prvog

početka imao karakter oslobodilačkog rata protiv Turske, a to je od bitnog značaja i za izučavanje historije nove srpske države. U tom pravcu osnovno pitanje je pitanje vlasti, kojim se Vuk iscrpno bavi u spisu »Praviteljstvujušći sovjet serbski ili otimanje ondašnjijeh velikaša oko vlasti«. Autor analizira sukobe suprotnosti u toj borbi za vlast i ocrtava linije klasne politike, koja stoji iza tih sukoba. Iako Vuk nije mogao uočiti te klasne linije, on je jasno uočavao stavove pojedinih starješina i narodnih masa (152).

Nakon što je prikazao Vukovo gledanje na tok ustanka 1804—1813., autor izlaže njegove poglede i odnose prema vladavini Miloša Obrenovića. Protivno dosadašnjim, po Vuka nepovoljnim ocenama, autor objašnjava prividno protuslovlje između Vukova spisa »Miloš Obrenović« (1828.) i njegova kasnijeg, izmijenjenog i oštro kritičkog stava prema Milošu, koji dolazi do izražaja u Vukovu pismu na Miloša od 2. IV. 1831. i u »Osobitoj građi za istoriju našega vremena«. Do takvog stava došao je Vuk nakon što je uvidio, da svi njegovi napori da utječe na Miloša, kako bi bio vladar, kakav je Srbiji potreban, ostadoše uzaludni i da od Miloša ne će dočekati onaj »pravi svršetak« ustanka, koji je zamišljao kao stvaranje srpske države i unutrašnje slobode davanjem narodu pravice odnosno konstitucije. Vukov program se u stvari postavio na pozicije Đakove bune protiv Miloša (1825.), a to znači na pozicije napredne seoske buržoazije, oslonjene na narod, »po čemu bi i Vukov program u stvari bio program dovršenja buržoasko-demokratske revolucije koja se sprovođila u okviru nacionalno-oslobodilačke borbe«. U traženju pravog svršetka bune, koja ima svoje korijene u Kočinoj krajini 1791. »treba tražiti čitav smisao Vukovog rada na istoriji srpskog naroda, a u njegovom programu, iznesenom u pismu Milošu, njegova gledišta na taj pravi svršetak«. Autor završava, da je Vuk »jasno obeležio da nacionalno-oslobodilačka borba nije ostvarila svoj zadatak ako se unutra, u zemlji ne da pravica«, a jer ta pravica nije ostvarena, nije ni buržoasko-demokratska revolucija do kraja sprovedena. Ta neriješena unutrašnja pitanja smetala su izvojevanju pune nezavisnosti i slabila snage za odlučan obračun s Portom (176).

U rubrici »Materijali i dokumenti« objavljuju se »iz seminara« (a stvarno iz pera Hazima Šabanovića) *Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća*. Radi se o 11 dokumenata iz vremena od osvojenja Bosne po Turcima do kraja XV. st. Jedanaesti od njih je znamenita ahd-nama sultana Mehmeda II., o kojoj upućujemo na poseban prikaz u Bilješkama. Od ostalih 10 dokumenata 7 ih je sačuvano u originalu, 2 u ovjerovljenom, a 1 u običnom prijepisu, ali izrađenom prema originalu. Uz turske originale i prijevode prileže i faksimili, koje je izdavač popratio kritičkim opaskama i komentarima.

Objavljeni dokumenti pružaju važne podatke o socijalnom, vjerskom i pravosudnom stanju u to doba. Tako se na pr. iz njih vidi sudski postupak oko rješavanja zemljišnih i graničnih sporova, koji u jednom slučaju pokazuje stanovitu analogiju rimsko-bizantskog postupka per rescriptum, jer Porta daje pravnu uputu, kako se imade provesti postupak kod suda. Vidi se nadalje, da je turska vlast štitila otprije stečena prava, kako na zemljištu, tako i s obzirom na vjerska podavanja kao i prava bosanskih franjevacu (u njihovu se fojničkom arhivu većina tih dokumenata i sačuvala). Iz sačuvanog berata od 1471. vidi se, da se u to početno doba još nisu opisivale točne granice timara, zbog čega je i dolazilo do sporova o granicama. Od naseljenih seljaka imat će timarnik pravo ubiranja desetine. Iz dvaju dokumenata o bivšim kraljevskim mlinovima u Fojnici vidi se, da je bivša kraljevska domena

primala carskoj blagajni, te je carski inspektor imao pri svom obilasku po Bosni utvrditi tu imovinu; našavši, da je jedan mlin bespravno uzurpirao Ivan Nosanović, mora on taj mlin na dražbi otkupiti (a za fojničke franjevce se istom prilikom utvrđuje, da jedan vitao mlina uživaju od starine, pak im se zato i nadalje ostavlja). Iz jednog dokumenta vidi se forma zastupnikove punomoći pred sudom: usmenu punomoć potvrđuju dva svjedoka. U istom dokumentu sud potvrđuje jednu prodaju mlinskog vitla (mulk-imanja). Jedan dokumenat opisuje formu oslobađanja otkupljenih zarobljenika (kršćanskih svećenika) pred sudom; izdavač dobro primjećuje, kako taj postupak oslobađanja podsjeća na rimsku manumissio vindicta. Daljnji dokumenat svjedoči, da su turske vlasti priznavale darovanja u korist katoličke crkve (darovanje i granice posjeda dokazuju se pred sudom sa tri svjedoka bez ikakve isprave), a isto tako su priznavale crkvenim vlastima obiju vjeroispovjesti ubiranje dotadašnjih običajnih prinosa.

U rubrici »Kritika — prikazi — bibliografija« donosi prof. Čemerlić iscrpan prikaz Zbornika dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I: Borbe u Srbiji 1941. g., izdaje Vojno-istoriskog instituta J. A., Beograd 1949. Referent povezuje sadržaj dokumenata u cjeloviti sistematski prikaz tog odsjeka borbe »gledana kroz dokumenta«. — Zbog opsega rasprava izostao je u ovom svesku sav ostali materijal ove rubrike te ga redakcija obćaje objaviti u slijedećem svesku.

Na kraju primjećujemo, da je redakcija trebala objaviti sadržaj pojedinih rasprava i na stranim jezicima, kako bi radovi naših istraživača bili pristupačni i inozemnom naučnom svijetu.

Vanjska oprema Zbornika je ukusna, ali treba požaliti, što drugi svezak kvaliteto papira i neukusnim miješanjem različitih vrsta papira daleko zaostaje za prvim sveskom. Osim toga trebalo bi ispraviti i oveći broj griješaka, naročito takvih, koje mijenjaju i smisao teksta ili ga čine nejasnim. Tako u I. sv. u članku prof. Čulinovića na str. 8, r. 2 odozgo umjesto »narodnog« treba da stoji »državnog«; na str. 18, r. 5 odozgo umjesto »izbornost i zavisnost birača« treba da stoji »izbornost i zavisnost od birača«; na str. 23 u op. 76 kod citata stranice treba brojku 165 ispraviti na 147, a na str. 24 u op. 77 brojku 194 u 149; na str. 31, r. 27 odozgo umjesto »uvedeno« treba da stoji »uređeno«. U članku prof. Solovjeva na str. 88, r. 15 odozgo umjesto br. 32 treba da stoji 33, a u istom retku je Tomaševa povelja (br. 30) datirana 1454, dok je na str. 86 pod br. 30 datirana 1458.; na istoj str. 88, r. 11 odozdo umjesto 30 treba staviti 31. U članku dra. Spaića dva put je ispod teksta navedena op. 2, a u tekstu druga opaska nije naznačena. U članku dra. Čremošnika na str. 148 posve iskripljeni i pobrkani podaci za g. 1300. ispred g. 1299. uopće tamo ne spadaju. U II. sv. u članku prof. Ostrogorskog na str. 16, r. 22 odozgo umjesto 10 treba da stoji 50. U članku dra. Filipovića treba na str. 80 u naslovu poglavlja umjesto »nasađivanje... voćak« staviti »nasleđivanje... voćak«. U članku dra. Spaića na str. 108, r. 20 odozgo umjesto »muslimanc« treba da stoji »nemuslimanc«. U članku M. Đorđevića na str. 132 manjka ispod teksta op. br. 44a. U rubrici »Materijali i dokumenti« na str. 178, r. 2 odozgo umjesto »indicatae« treba da stoji »iudicatae«. Pored toga postoji i niz manjih štamparskih griješaka, pogotovo u grčkim riječima.

Marijan Horvat

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA IV

1951

BROJ 1-4

NAKLADA „ŠKOLSKA KNJIGA“ / ZAGREB

R E D A K C I O N I O D B O R

VLADIMIR BABIĆ
MIROSLAV BRANT
GRGA GAMULIN
MARKO KOSTRENČIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JAROSLAV ŠIDAK

I Z D A J E
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
Z A G R E B